

SERES ANTAL

Részmunkaidős foglalkoztatás a hazai kereskedelemben

Míg az Európai Unió országaiban folyamatosan növekszik a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya, Magyarországon ez a foglalkoztatási forma évtizedek óta a munkaerő-gazdálkodás kihasználatlan tartaléka. Ez a tendencia 1989 óta sem változott. A kereskedelem és azon belül különösen a bolti kiskereskedelem a részmunkaidős foglalkoztatás egyik kedvező területe, mert az értékesítési forgalom jelentős hullámzása, ingadozása miatt a hálózati, bolti feladatok ellátása termelékenyebb, ha a munkakövetelményekhez rugalmasan igazítható részmunkaidősök száma magas. Ezért e tanulmány célja a részmunkaidős foglalkoztatás hazai terjedését és alkalmazását befolyásoló tényezők elemzése a kereskedelemben. A kutatás során kiemelten vizsgáltuk a kiskereskedelem sajátosságait, és azon belül a forgalom hullámzása, a nyitva tartás és a részmunkaidő közötti kapcsolatot.*

Az átalakulás és az extenzív fejlődés hatása¹

A KSH adatai szerint² 1998-ban a részmunkaidősök aránya mindössze 5 százalék volt a kereskedelemben, és ez messze elmarad az Európai Unió kilencvenes évek elején felmért 28 százalékos átlagához képest (OKSZ [1997], Seres [1999] 34. o.) A kilencvenes évek a kereskedelemben az átalakulás és a mennyiségi, extenzív fejlődés időszaka, annak ellenére, hogy sokáig csökkent a kiskereskedelmi forgalom volumene. A vállalatok, vállalkozók energiáját részben az átalakulás és a racionalizálás, részben a piacra lépés (vállalkozások alapítása, új üzletek megnyitása) kötötte le, és szükségképpen háttérbe szorult az intenzív foglalkoztatási formák alkalmazása. Ezt bizonyítja a kiskereskedelmi forgalom és a foglalkoztatottak száma éven belüli hullámzásának vizsgálata.

A kereskedelmi és azon belül a kiskereskedelmi munka sajátossága, hogy a forgalom hullámzásától függően az év különböző szakaszaiban, a hét egyes napjain és a napon

* A cikk a Közösen a jövő munkahelyeiért Alapítvány megbízásából az MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpontjában készített Részmunkaidős foglalkoztatás a kereskedelemben című tanulmány alapján készült.

¹ A kutatás során részmunkaidős foglalkoztatásnak tekintettük az olyan foglalkoztatási formát, ahol az alkalmazott rendes munkaideje a munkajogi szabályoknak megfelelő idő (nap, hét, hónap, év) átlagát alapul véve kevesebb, mint az összehasonlítható teljes munkaidős dolgozó munkaideje. Nem tartozik a részmunkaidő körébe a teljes munkaidős szezonális és alkalmi munkavégzés. A kereskedelmen a makroszintű helyzet-elemzésben a nagy- és kiskereskedelmet, a mikroszintű vizsgálatban a bolti kiskereskedelmet értjük.

² A KSH a részmunkaidő tekintetében csak makroszintű adatokat publikál, az 1998. évi kereskedelmi arányokat a KSH közreműködésével számítottuk ki.

belül a feladatok változnak. Ezért a munkaidőalap intenzív növelésének feltétele, hogy a foglalkoztatás igazodjon a forgalom hullámvázához. A bolti kiskereskedelem hat évének adataiból forgalmi szezonindexeket, a kereskedelemben és a kiskereskedelemben létszámra vonatkozó szezonindexeket számítottunk azért, hogy egyrészt megállapíthassuk a kiskereskedelmi forgalom éven belüli hullámvázának sajátosságait, másrészt azt, hogy a foglalkoztatás mennyiben igazodik a forgalom hullámvázához (1. táblázat).

1. táblázat

A kiskereskedelmi forgalom és a létszám szezonindexei a kereskedelemben, 1993–1998 (százalék)

Időszak	A kiskereskedelmi forgalom szezonindexe	Az alkalmazottak számának szezonindexe	
		kereskedelem	kiskereskedelem
Január	73,4
Február	75,0
Március	87,0
<i>I. negyedév</i>	<i>78,5</i>	<i>98,7</i>	<i>98,2</i>
Április	92,0
Május	94,9
Június	99,2
<i>II. negyedév</i>	<i>95,2</i>	<i>98,4</i>	<i>98,9</i>
Július	105,2
Augusztus	105,1
Szeptember	107,6
<i>III. negyedév</i>	<i>106,0</i>	<i>100,4</i>	<i>100,5</i>
Október	111,4
November	113,3
December	136,0
<i>IV. negyedév</i>	<i>120,2</i>	<i>102,5</i>	<i>102,5</i>

Forrás: Seres [2000] 35. o.

Az 1. táblázat szerint a kiskereskedelmi forgalmat igen erős szezonális jellemzi. Éven belül 5–36 százalékos teljesítménykülönbségek vannak, és jól meghatározhatók az évek azok a szakaszai, amikor alacsonyabb vagy amikor magasabb létszámra van szükség a hálózatban.

Az első negyedévben, azon belül különösen januárban és februárban a legalacsonyabb a forgalom, a negyedik negyedévet viszont forgalmi csúcs jellemzi, amely decemberben tetőzik igen magas, 36 százalékos ingadozási mértékkel. Még a második és harmadik negyedévben is 5-6 százalékos az ingadozás.

Bár tendenciájában a kereskedelmi és a kiskereskedelmi létszámváltozások követik a forgalom alakulását, ennek mértéke nagyon alacsony, mindössze 0,4 és 2,5 százalék közötti. Ez nagyságrendekkel elmarad a forgalmi szezonindexektől. A létszámváltozások alacsony mértéke arra utal, hogy a foglalkoztatás nem igazodik a forgalom hullámvázához, a kereskedelmet az extenzív foglalkoztatás jellemzi.

A forgalomcsökkenéssel párosuló extenzív fejlődés oka az, hogy a kereskedelem a legszorosabban vett versenyszektor, illetve piacgazdaság részévé vált, aminek hatására a korábbi korlátozásoktól megszabaduló magánszférában gyors ütemben nőtt a piacra lépő vállalkozások, illetve az általuk üzemeltetett üzletek száma. A kereskedelemben

relatív kisebb a tőkeigény, gyorsabb a tőke megtérülése, mint például a termelőágazatokban, és a forgalomcsökkenés ellenére a piacgazdaságra való áttérés során a kielégítetlen lakossági kereslet miatt számos területen jók voltak a jövedelmezőségi kilátások.

Az üzlethálózatban meghatározóvá váltak az egyéni vállalkozók által üzemeltetett kis üzletek, a hálózat az európai átlaghoz képest jóval elaprózottabbá vált, az átlagos alapterület csökkent. A hálózat elaprózottságát jól mutatja a 2. táblázat.

2. táblázat

A kiskereskedelmi üzleteket üzemeltető gazdasági szervezetek
üzleteik száma alapján 1999. június 30-án

Üzemeltetett boltok száma	Gazdasági szervezetek	
	száma	százalékaránya
1 bolt	80 747	80,4
2–5 bolt	18 663	18,6
6–10 bolt	597	0,6
11–20 bolt	239	0,2
20 bolt felett	198	0,2
Összesen	100 444	100,0

Egy gazdasági szervezetre jutó boltok átlagos száma: 1,4

Forrás: KSH [1999] 10–11. o. és saját számítás.

A 2. táblázat szerint az egyetlenegy boltot működtető gazdasági szervezetek aránya meghaladta a 80 százalékot, az 1–5 boltot működtetőké pedig 99 százalékot tett ki 1999. június 30-án. A hálózatban 99 százalékos aránnyal részesedő boltok döntő többsége kis üzlet. Egy vállalkozásra alig több mint egy bolt jutott.

Az Európai Unió kereskedelmének több évtizedes piacgazdasági tapasztalatai azt mutatják, hogy az üzletméretek, illetve a vállalati méretek növekedése fontos feltétele a részmunkaidő nagyobb arányú bővülésének (EC [1998]). Sem az elaprózott hálózat, sem a kisvállalkozások, illetve egyéni vállalkozók, kiskereskedők által üzemeltetett kis üzletek döntő szerepe a hálózatban nem kedvez a részmunkaidős foglalkoztatás bővülésének.

A kilencvenes évek második felében részben az erősödő verseny, részben az adózási szabályok változásának hatására *szelekciós folyamat* indult meg, a robbanásszerű mennyiségi fejlődés korrekciója elsősorban a kiskereskedők körében: 1998-ban csökkent a magánkereskedők száma.

1996-tól nagyobb ütemű lett a nagy alapterületű egységek piacra lépése, amely *koncentrációs folyamat* kezdetét jelzi. Ennek lényege, hogy évről évre nő a nagy alapterületű egységek száma, és egyre kevesebb vállalat, illetve üzlet bonyolítja le a kiskereskedelmi forgalom egyre nagyobb hányadát.

Ez a folyamat azonban 1999-ben még nem ért el akkora mértéket, hogy nagyobb verseny alakulhatott volna ki a nagyobb alapterületű egységek között, ami kikényszeríthetné a munkaerő intenzívebb foglalkoztatását, többek között a részmunkaidős foglalkoztatás bővülését.

Az ezredforduló a kiskereskedelmi hálózatfejlesztés kiemelkedő időszaka, a nagy alapterületű egységek (bevásárlóközpontok, áruházak, szuper- és hipermarketek, diszkontok) tömeges építése és üzembe helyezése zajlik. Az extenzív fejlődés tehát tovább folytatódik. A beruházási boom akár még négy-öt évig is eltarthat. A nagy alapterületű egységek közötti verseny fokozódásának hatására nagyobb szerepet fog kapni a munkaerő intenzív – azon belül a részmunkaidős – foglalkoztatása.

Mikroszintű befolyásoló tényezők

A mikroszintű felmérés során mélyinterjúkat készítettünk két területen: 1. a kereskedelmi vállalatok és üzletek magatartása és az azt befolyásoló tényezők a rész munkaidő aránya és terjedése tekintetében, 2. a rész munkaidős foglalkoztatás alkalmazásának tapasztalatai és a terjedés hatása a foglalkoztatásra. A mikroszintű felmérést néhány kérdésben kiegészítettük ágazati adatok, illetve a témára vonatkozó szakirodalom elemzésével.

A mikroszintű vizsgálatunkba 14 kisvállalatot, illetve kiskereskedőt és 18 közepes és nagyobb méretű vállalatot vontunk be. Kisvállalaton (kiskereskedőn) azt értjük, ha a boltok száma maximum négy, és az egy boltban dolgozó alkalmazottak száma maximum 20 fő. Közepes és nagyobb méretű vállalat esetében a boltok száma minimum öt.

A vizsgálatba bevont 13 kisvállalat, illetve kiskereskedő megoszlása

Megoszlás a *profilok* szerint: élelmiszer és vegyi áru, ABC: 4, húsbolt: 1, ruházat: 2, divatáru: 1, cipő: 1, műszaki cikkek: 3, papír-írószer: 1.

Területi megoszlás: Budapest: 7, Dunántúl: 3, Alföld: 3.

Megoszlás az *üzemeltetett boltok száma* szerint: 1 bolt: 6, 2 bolt: 4, 3 bolt: 2, 4 bolt: 1.

Megoszlás az *alkalmazottak száma* szerint: 1–2 fő: 4, 3–4 fő: 4, 5–6 fő: 1, 7–20 fő: 3, 80 fő: 1.

Megoszlás a *rész munkaidősök száma* szerint: nincs rész munkaidős: 9, egy rész munkaidős: 2, két rész munkaidős: 2.

A vizsgálatba bevont 18 közepes és nagyobb méretű vállalat megoszlása

Megoszlás a *profilok* szerint: hipermarket: 2, élelmiszer és vegyi áru: 3, élelmiszer diszkont: 1, felsőruházat: 1, férfi és női divatáru: 1, cipő: 1, papír-írószer: 1, lakástextil: 1, bútor: 1, műszaki cikkek: 1, tüzelő- és építőanyag: 1, óra-ékszer: 1, népművészeti cikkek: 1, vegyes tevékenységű: 2, ebből 1 áfész.

Területi megoszlás: budapesti hálózattal rendelkező vállalat: 3, budapesti és vidéki hálózattal rendelkező vállalat: 12, vidéki hálózattal rendelkező vállalat: 3.

Megoszlás az *üzemeltetett boltok száma* szerint: 5–10 bolt: 4, 11–20 bolt: 2, 21–30 bolt: 6, 31–50 bolt: 2, 51–100 bolt: 2, 101–150 bolt: 1, 150 bolt felett: 1.

A vizsgált vállalatok között két olyan vállalat van, amely csak nagy alapterületű egységeket üzemeltet. A többi vállalatra a differenciált hálózat jellemző, és ezen belül a következő típusok: nagy-, közepes és kisméretű boltokból álló hálózat, kis- és közepes méretű boltokból álló hálózat, közepes és nagyobb méretű boltokból álló hálózat.

Megoszlás az *alkalmazottak száma* szerint: 48–100 fő: 4, 101–200 fő: 2, 201–300 fő: 2, 301–400 fő: 4, 401–500 fő: 1, 501–1000 fő: 1, 1001–3000 fő: 1, 3001–4000 fő: 1, 4001–5000 fő: 2.

Megoszlás a *rész munkaidős dolgozók aránya* szerint: 0,5–5,0 százalék: 10, 5,1–10,0 százalék: 4, 10,1–15,0 százalék: 2, 15,1–21,0 százalék: 2.

A felmérés alapján általános tapasztalat, hogy a nagyobb arányú rész munkaidős foglalkoztatásnak a hazai kereskedelemben nincs hagyománya, nincs széles körű gyakorlati tapasztalata. Sok vállalatnak, kiskereskedőnek nincsenek ismeretei a rész munkaidő lényegéről, ezért nem is tudják kihasználni az ebben rejlő lehetőségeket. A vállalatok hosszú ideig a növekvő forgalom melletti teljes munkaidős foglalkoztatást szokták meg. Az évtizedes beidegződésen sok vállalat az elmúlt tíz évben sem változtatott.

Az alacsony bérek hatása a részmunkaidős foglalkoztatásra

A teljes munkaidős bérszínvonal a részmunkaidős foglalkoztatás terjedésének egyik alapvető befolyásoló tényezője (EK [1995] 10. o., Frey [1998] 11. o.). A hazai kereskedelemben a teljes munkaidős dolgozók alacsony átlagkeresete (3. táblázat) nem kényszeríti ki a részmunkaidős foglalkoztatást.

3. táblázat

A teljes munkaidőben foglalkoztatottak havi bruttó keresetének alakulása (forint)

Megnevezés	Fizikai	Szellemi	Alkalmazásban állók összesen
1993			
Nemzetgazdaság összesen	20 856	36 832	27 173
ebből: kereskedelem	18 270	41 017	27 294
kiskereskedelem	17 291	36 178	23 898
1998			
Nemzetgazdaság összesen	49 423	92 711	67 764
ebből: kereskedelem	39 344	97 009	62 686
kiskereskedelem	40 156	75 512	54 701

Forrás: KSH életszínvonal és emberi erőforrás-statisztikai főosztály.

A 3. táblázat szerint 1998-ban a kereskedelmen belül a teljes munkaidős fizikai dolgozók bruttó átlagbére nem érte el, a kiskereskedelemben pedig alig haladta meg a 40 ezer forintot. 1998 óta az alacsony átlagbér alig változott. A KSH adatai szerint 2000 januárjában a fizikai alkalmazottak átlagkeresete a kereskedelemben 44 515 ezer forint volt, alig haladta meg a 2001-től érvényes 40 000 forintos minimálbért. Éppen abban a kereskedelmi ágazatban, illetve abban a foglalkoztatási csoportban – a forgalom hullámlásában legjobban érintett kiskereskedelemben és a fizikai munkakörökben – kedvezőtlenek a bérviszonyok, ahol a legnagyobbak lennének a lehetőségek a részmunkaidő bővítésére.

A minimálbért alig meghaladó teljes munkaidős átlagbér tulajdonképpen azt jelenti, hogy sok vállalatnak és a kiskereskedők döntő többségének lehetősége van arra, hogy részmunkaidős bérszinten teljes munkaidős dolgozókat foglalkoztasson. A felmérés tapasztalata az, hogy a munkáltatók számára kedvező teljes munkaidős bérvizonyok között a vállalatok csak nagyon erős racionalizálási kényszer hatására szánják el magukat a foglalkoztatásiszervezet-váltáson alapuló részmunkaidő bővítésére. A jelenlegi teljes munkaidős átlagbérek mellett a munkáltatói érdekek találkoznak az alkalmazottak érdekeivel.

A kiskereskedelmi ágazat fizikai munkaköreiben a munkavállalói oldalon is hiányzik az önkéntes részmunkaidő-vállalás motivációjának legalapvetőbb feltétele: a rövidebb munkaidő a munkavállalók megélhetését veszélyezteti a kétkeresős családokban. Az alacsonyan képzett fizikai dolgozók teljes munkaidős átlagbére a létminimum körül ingadozik. Ebből csak nagyon szűk réteg tud engedni. Inkább az a tendencia, hogy a dolgozók igyekeznek a maximálisan elérhető jövedelmet megszerezni, amire részmunkaidőben nincs mód. Például a teljes munkaidőben foglalkoztatottak közül sokan vállalják az esti, hétvégi meghosszabbított nyitva tartás melletti túlmunkát. Itt is találkozik a munkáltatói és munkavállalói érdek, mivel a vállalatok ma még szívesebben oldják meg a többletfeladatokat a számukra megbízhatóbb teljes munkaidős dolgozókkal.

A bérek szerepe tekintetében különbség van az Európai Unió és a hazai kereskedelem között. Azokban az európai országokban, ahol a vállalati szférában jelentősen előrehaladt a koncentráció és a műszaki-technikai fejlődés, a kínált munkahelyek egyre növekvő hányada válik részmunkaidőssé. A hazai kereskedelemben a hálózatfejlesztés extenzív jellegű, ez pedig növeli a keresletet a teljes munkaidős dolgozók iránt. Budapesten és a városokban a nyolcórás munkavállalóknak lehetőségük van arra, hogy ott hagyva a munkahelyüket, a jobban fizető, szintén teljes munkaidős állásokban helyezkedjenek el. Amíg ez a munkaerő-piaci helyzet nem változik, nem várható a részmun-
kaidős foglalkoztatás arányának jelentős növekedése.

Lényegesen csökkenti a munkavállalók motivációját, hogy a minimálbér, illetve a fizikai dolgozók esetében a teljes munkaidős átlagbér alapján számított részmun-
kaidős bérek nem vagy alig haladják meg a munkanélküli-segély összegét. Ebben a helyzetben előnyösebb a munkanélküli-segély igénybevétele, mint a teljes munkaidőnél is intenzívebb munkával járó részmun-
kaidő vállalása. (Még akkor is, ha a részmun-
kaidős foglalkoztatás az egyén társadalmi státusát minőségileg javítja a munkanélküli-léthez képest.)

A munkavállalók részéről a részmun-
kaidős foglalkoztatás vonzerejét más negatívumok is csökkentik. Így például nagyobb munkaintenzitást követelnek meg a forgalmi csúcsidőszakok, az előrejutás lehetőségei rosszabbak, a továbbtanulásban és szakképzésben való részvétel lehetőségei korlátozottak vagy hiányoznak, a munkába járás költségei fajlagosan magasabbak, ráadásul a részmun-
kaidős foglalkoztatás presztízse alacsony, szerepe másodrangú. A részmun-
kaidő vállalását befolyásolja a lakóhely és a munkahely közötti távolság. Nagy távolság esetén a kisebb jövedelemhez képest fajlagosan magasabbak a munkába járás költségei és az utazási idő. E tekintetben nagyobb a munkavállalók lehetősége a városokban, mert könnyebben találnak a lakóhelyükhöz viszonylag közel működő boltot, mint a községekben, kisebb településen élők.

Hiába született megállapodás az Európai Unióban a részmun-
kaidő diszkriminációmentességéről (*European Framework ...* [1997], *Egyezmény* [1994]), mind a hazai, mind az Európai Unió kereskedelmére ugyanaz a tendencia jellemző: a vállalatok a részmun-
kaidős dolgozók döntő többségét másodrangú munkaerőként kezelik.

A hazai kereskedelem foglalkoztatási szerkezetében évtizedeken keresztül meghatározó szerepe volt a teljes munkaidőben dolgozó nőknek. Számukra nem perspektíva a részmun-
kaidő, nemcsak a jövedelemcsökkenés és a kétkeresős modell miatt, hanem azért is, mert a részmun-
kaidő az eddigi megszokott társadalmi szerepvállalásuk csökkenését, egyfajta „lefokozását” jelent.

Foglalkoztatáspolitikai és annak eszközrendszere

A részmun-
kaidővel kapcsolatos foglalkoztatáspolitikai és annak eszközrendszere befolyásoló tényezőként jelen van, de a részmun-
kaidős foglalkoztatás ellen ható tényezőket nem ellensúlyozza (*Frey-Gere* [1994a] 14. o., [1994b] 794. o.). Például a vállalati, illetve bolti méret meghatározza a részmun-
kaidővel gazdaságosan ellátható funkciók számát és körét, de a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszerrel összefüggő fajlagos költségek magasabbak (például a fix összegű egészségügyi hozzájárulást ugyanúgy fizetni kell és más munkaügyi, adminisztrációs terhek sem csökkennek arányosan). Minél kisebb egy-egy vállalat, illetve üzlet, annál jelentősebb számára a fajlagosan magasabb költségek korlátozó szerepe. Elsősorban a kiskereskedők hivatkoznak arra, hogy a teljes munkaidős dolgozók alkalmazásához viszonyított fajlagosan magasabb adó- és tb-terhek (például az egységes egészségügyi hozzájárulás), valamint a részmun-
kaidőt terhelő nem arányos

terhek (étkezés, munkaruha stb.) akadályozzák a részmunkaidő alkalmazását, illetve bővülését. Felmérésünk tapasztalatai szerint a fajlagosan magasabb részmunkaidős költség szerepe a vállalati magatartásra a méretek csökkenésével párhuzamosan növekszik. Nagyobb vállalatok esetében azonban ha egy teljes munkaidős állást részmunkaidőssé alakítanak (nagyobb arányú bővülés esetén ez jellemző), ez a fajlagosan magasabb költségek ellenére is előnyösebb a munkabérlétszám-megtakarítás miatt.³

Mind az Európai Unió kereskedelmének tapasztalatai, mind felmérésünk alapján azonban valószínűsíthető, hogy a részmunkaidő arányosabb terhei esetén bár némileg bővíthetne a részmunkaidő, de a kiskereskedő szférában nincs akkora tartalék, mint a nagyobb vállalatokban. Ennek oka az, hogy a fajlagos költségeknél, illetve a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszerrel jóval erősebb befolyásoló tényező a kis méretből eredő determináltság, amely korlátozza a részmunkaidővel gazdaságosan ellátható funkciókat, mert a többfunkciós munkakörök miatt kisebb lehetőség van a teljes munkaidős állások részmunkaidőssé történő átalakítására.

A forgalom hullámzása

A kiskereskedelmi forgalom napon és héten belüli hullámzásának sajátosságai és a munkavállalók önkéntes részmunka iránti igénye között ellentmondás van. A GFK Hungária Piackutató Intézet 1998 májusában az ország 12 mintavételi pontján 205 különböző profilú üzlet vezetőjének megkérdezése alapján vizsgálta többek között a forgalom napon és héten belüli hullámzását. A vizsgálat alapján a napi és heti forgalom megoszlását 4. táblázat mutatja.

4. táblázat

A forgalom megoszlása a nap különböző időszakaiban

Napi forgalom		Heti forgalom	
időszak	megoszlása százalékban	nap	megoszlása százalékban
8 óra előtt	3	Hétfő	13
8–9 óráig	4	Kedd	13
9–10 óráig	10	Szerda	14
10–12 óráig	15	Csütörtök	16
12–14 óráig	13	Péntek	23
14–16 óráig	18	Szombat	19
16–17 óráig	20	Vasárnap	2
17–18 óráig	13		
18 óra után	4		

Forrás: Kereskedői megkérdezés a nyitva tartásról. GFK Hungária, 1998. 7. o.

A 4. táblázat jól mutatja a forgalom napon belüli váltakozását. A megkérdezés alapján reggel 8 óra előtt a kereskedők átlagosan a napi forgalom mindössze 3 százalékát, 8 és 9 között pedig 4 százalékát bonyolították. Ebben a 3 százalékban, illetve 4 százalékban az élelmiszer nagyon jelentős részarányt képvisel, mivel ebben az árucsoportban a 8 óra előtti, illetve 8-9 óráig történő vásárlások is jelentősek. Legerőteljesebb a

³ Egy hazai kereskedelmi vállalat a teljes munkaidős állások jelentős részét részmunkaidőssé alakította át: a hat órában foglalkoztatott dolgozó munkabérlétszámát a teljes munkaidős bérlétszámhoz képest 84 százalékra csökkentette, a négyórásé pedig 75,5 százalékra (Seres [1999] 82. o.).

napi forgalom 14 és 18 óra között, ezen belül a csúcás késő délutánra, 16 óra és 17 óra közé esik. 18 óra után a kora reggeli órákhoz hasonló az átlagos forgalom aránya, de ezen belül az élelmiszerek forgalma és a késő estig (8 vagy 9 óráig) nyitva tartó bevásárlóközpontok forgalma jóval nagyobb az átlagosnál.

A 4. táblázat negyedik oszlopa szerint a forgalmi mélypont a hét elején, a forgalmi csúcás pedig a hét végén jelentkezik. Míg hétfőn és kedden a heti forgalom 26 százaléka bonyolódik, a hét végén (pénteken, szombaton és vasárnap) a heti forgalom 44 százaléka, azon belül pénteken és szombaton 42 százaléka. A vasárnapi forgalom mindössze 2 százalékkal szerepel. Ennek oka az, hogy a vasárnapi nyitva tartás inkább a nagy alapterületű egységekre jellemző, és ezek számának aránya a bolthálózatban ma még kicsi. 1998 óta azonban az újabb egységek megnyitása miatt tovább növekedett a vasárnap is nyitva tartó nagy alapterületű üzletek száma.

A nagy alapterületű egységekben a hétfői, illetve vasárnapi forgalom szerepét példázza egy bevásárlóközpont, amely az indulást követő évben naponta felmérte a látogatók számát, valamint az adatok alapján a hét egyes napjaira vonatkozóan az átlagos látogatók számát. Az 1997. márciusi, májusi és júliusi felmérések alapján 5. táblázat mutatja a látogatók átlagos számát a hét egyes napjain.

5. táblázat

A látogatók átlagos száma a hét egyes napjain egy bevásárlóközpontban

Megnevezés	Látogatók átlagos száma		
	március	május	július
Hétfő	22 622	16 723	20 943
Kedd	20 069	16 620	21 588
Szerda	20 283	18 119	21 339
Csütörtök	21 171	18 999	20 562
Péntek	30 713	23 223	17 089
Szombat	33 639	26 871	22 036
Vasárnap	27 539	18 186	20 378
Összesen	176 036	138 741	143 935
Hétfői látogatószám aránya százalékban*	52,2	49,2	41,3

*Hétfője: péntek, szombat és vasárnap.

Forrás: Seres [1997] 91. o.

A 5. táblázat szerint a hétfői látogatószám aránya márciusban és májusban 50 százalék körül volt, de még egy nyári hónapban (júliusban) is meghaladta a 40 százalékot. Ez a táblázat példázza a bevásárlóközpontok esetében a vasárnapi nyitva tartás szerepét a forgalmazásban. A vizsgált bevásárlóközpontban a vasárnapi átlagos látogatószám 1997. márciusban jelentősen meghaladta bármelyik hétköznap adatát, májusban és júliusban pedig a hétköznapokhoz hasonló arányú volt.

A 4. és 5. táblázatok szerint a forgalom hullámszásához való igazodás és a hiányzó dolgozók helyettesítése a kereskedelem széles területein rész munkaidővel oldható meg a leghatékonyabban. Interjúink alapján azonban az derül ki, hogy a munkavállalók döntő többsége inkább az állandó 8 órai, illetve kora délelőtti kezdésű, rugalmatlan, egyműszakos munkaidőben szeretne dolgozni. Csak nagyon kevés az olyan dolgozó, aki önkéntesen állandó délutáni, esti, hétfői rész munkaidőt vállalna. Rugalmatlan rész munkaidősöket a boltvezetők sem akarnak foglalkoztatni, mert nem tudják őket úgy beosztani, ahogyan azt a bolti funkciók napközbeni váltakozása igényelné.

Ez az ellentmondás még élesebben jelentkezik a kisgyermekes nők esetében, mivel a forgalom hullámszázához igazodó részmunkaidő és a gyermekneveléshez, óvodához, bölcsődéhez igazodó részmunkaidő-igény nem egyeztethető össze. Mivel a kereskedelem elsősorban a nők foglalkoztatásához kapcsolódik, ez az ellentmondás szűkíti az önkéntes részmunkaidő bővülésének lehetőségeit.

Magyarországon jelentős a társadalmilag perifériára szorult, különböző okokból hátrányos helyzetű emberek (munkanélküliek, megváltozott munkaképességűek stb.) aránya. Részmunkaidős foglalkoztatásukra a felmérés tapasztalatai alapján a kereskedelemben nincs lehetőség, mivel nem felelnek meg a rugalmas bevetetőség, a pontos megjelenés és a szigorú szakmai és pszichés szabályok követelményeinek, valamint a részmunkaidő lényegéhez tartozó intenzív munkavégzés feltételeinek.

Interjúink alapján a részmunkaidős kereskedelemben a legrugalmasabban bevethető munkavállalói kört a diákok, a nyugdíjasok és a családot még nem alapított fiatalok jelentik. Velük lehet leginkább megoldani a forgalom hullámszázákor megnövekedő feladatokat és a helyettesítést. Ennek ellenére a nyugdíjasok és a diákok részmunkaidős foglalkoztatása alacsony, aminek egyik oka az, hogy a diákok és nyugdíjasok jelentős részét a vállalatok nem részmunkaidőben, hanem részben állandó teljes munkaidőben (nyugdíjasok), részben szezonális és alkalmi munkaerőként (például hétfvégén, nyáron a szabadságok idején vagy decemberben) teljes munkaidős állásokban foglalkoztatják.

A rugalmasan bevethető nyugdíjasok részmunkaidős foglalkoztatását jelentősen befolyásolja a fizikai megterhelés mértéke. A kisebb fizikai megterheléssel járó kereskedelmi szakmákban (például ruházat, divatáru, cipő stb.) nagyobb mértékű, a nagyobb megterheléssel járó szakmákban (például élelmiszer és vegyi áru, nehéz súlyú tartós fogyasztási cikkek) kisebb mértékű nyugdíjas foglalkoztatására van lehetőség. A diákok esetében nehezíti a részmunkaidő bővülést, hogy a felsőfokú képzésben résztvevők jelentős része a keresetkiegészítéshez a kereskedelemnél társadalmilag magasabb presztízű és fizikailag-szellemileg kevésbé megterhelő munkát keres.

A nyitva tartás

A kilencvenes évek végére a nyitva tartási idő három alaptípusa vált jellemzővé. Az egyik az úgynevezett egy műszakos bolt, hétfőtől péntekig vagy szombat délig tartanak nyitva. Ebben a rendszerben a teljes munkaidősök száma elegendő az átlagos forgalom lebonyolításához, de minden forgalmi csúcs, illetve létszámmozgás (például betegség, szabadság) igényelheti a részmunkaidősök foglalkoztatását. Ide sorolható a kis- és közepes méretű boltok döntő többsége és néhány olyan speciális, nem tömegterméket áruló bolt és bolthálózat (például óra-ékszer), amelyek nem a bevásárlóközpontokban működnek.

A másik változat az egy műszakosnál hosszabb nyitva tartású egységek, amelyek hetente 55-65 órát tartnak nyitva, és vasárnap általában zárva vannak. Ide sorolhatók például a kisebb és közepes nagyságú üzleteket működtető szaküzletláncok, amelyek döntő többsége hétköznapokon továbbra is 10 órától 18 óráig tart nyitva.

A harmadik típus, amikor a heti nyitva tartási idő eléri vagy meghaladja a törvényes munkaidő kétszeresét: 80 órát, vasárnapi nyitva tartás mellett. Ez elsősorban a nagy bevásárlóközpontokra és más nagy alapterületű egységekre jellemző, amelyek igen hosszú napi és hétfégi nyitva tartással igazodnak a vásárlói igényekhez.

A kilencvenes évek elejétől fokozatosan nőtt mind a napi, mind a heti nyitva tartási idő hossza, illetve a hosszabb nyitva tartású üzletek aránya. Ez a folyamat kedvez a részmunkaidő bővülésének. A valóságban nem történt jelentős változás a részmunkaidős foglalkoztatásban. Ennek a vállalati felmérés alapján három fő oka van.

1. A kiskereskedelemben még ma is a teljes munkaidős dolgozókra építő hagyományosan működő munkabeosztások dominálnak.

2. Úgynevezett csúsztatott műszakokkal elérhető, hogy rész munkaidő helyett a hosszabb és rövidebb műszakok váltogatásával oldják meg az egyenletlenségekből adódó problémákat (egyik időszakban 12 óra, majd 4 óra), illetve a nyitva tartási időhöz igazodó 4 munkanap + 3 pihenőnap munkarend alkalmazásával. Másik megoldási lehetőség a két műszakos munkarend, ami a nagyobb alapterületű, hosszú nyitva tartási idejű egységekben terjedt el. A két műszakot két teljes munkaidős csoport alkotja. Ennek alkalmazásával szükségtelenné válik a fél műszak, ami a rész munkaidő terjedése ellen hat. A hagyományos munkaszervezés sokszor összekapcsolódik azzal, hogy sok vállalat az átalakulás, racionalizálás és elbocsátások eredményeképpen minimális létszámú teljes munkaidős törzsgárdára, régi, megbízható dolgozókra építi a munkaszervezését. Forgalmi csúcsok idején vagy szezonban a törzsgárda tagjai hajlandók többet dolgozni. A nyitva tartási idő meghosszabbodása és az alacsony rész munkaidő közötti ellentmondás másik oka az, hogy a munkáltatók egy része nem tartja be a munka törvénykönyv előírásait például a munkaidő, a szabadság, a heti szabadnap, a heti pihenőnap és a túlóra tekintetében. Amíg a vállalatoknak lehetőségük van a munka törvénykönyv „laza” kezelésével a teljes munkaidősökkel megoldani a nyitva tartási idő meghosszabbodásából adódó többletfeladatokat, addig ez a tendencia a rész munkaidő terjedése ellen ható tényező.

3. A boltvezetőkre többletszervezést, nagyobb körültekintést igénylő munkát ró a meghosszabbodott nyitva tartás melletti napi, heti forgalomingadozás, a forgalom operatív mérése, a forgalom változásainak létszámmal történő követése.

Többfunkciós munkakörök a kisebb egységekben

A felmérésben szereplő vállalatoknak és vállalkozásoknak a boltméretek szerint nagyon differenciált hálózatuk van. Csak kevés az olyan vállalat, amely kifejezetten csak nagy alapterületű egységeket működtet. Ez inkább a multinacionális vállalatokra jellemző. A viszonylag kisebb és a közepes méretű, kevés alkalmazottat foglalkoztató üzletekben a többfunkciós munkakörök jellemzők. Személyileg nem különülnek el élesen az olyan funkciók, mint például a takarítás, az áruátvétel és árufeltöltés, a pénztári munka és az adminisztráció. Többfunkciós munkakörök esetén a folyamatos és hatékony munkavégzés feltételei akkor is biztosítottak, amikor a forgalom alacsony. A munkafeladatok funkcionális differenciálódásnak hiánya – az Európai Unióban megfigyelhető tendenciákhoz igazodóan – a rész munkaidő bővülése ellen ható tényező.

Kiskereskedők, kis üzletek. A felmérés alapján megfigyelhetők a csak kiskereskedőkre, kis üzletekre jellemző sajátosságok is. 1989-után nagy számban létesültek kényszervállalkozások, amelyek alkalmazottak és tőke nélkül próbáltak megélni.

A kiskereskedelemben azonban olyan, hogy egyszemélyes bolt (tehát amikor a vállalkozó nem alkalmaz sem kisegítő családtagot, sem alkalmazottat), nem létezik. A vállalkozó nem tud folyamatosan a boltban tartózkodni (például beszerzés, banki, tb-és adóügyek intézése miatt). A nyitva tartás idején viszont a jelenlét elkerülhetetlen: az értékesítés, az áruátvétel és árufeltöltés, a takarítás, az adminisztráció vagy egy-egy csúcsforgalmi időszak mind olyan tényezők, amelyek a valóságban kisegítést tesznek szükségessé. Ezekre a funkciókra legváltozatosabb formákat alkalmazzák a kiskereskedők. A gyakorlatban a létszám és a munkaidő nagyon ésszerűen követi a szükségletet, csak a statisztikákban ez nem mindig jelenik meg. A felmérés alapján a kiskereske-

dők döntő többsége kiegészítő családtagokkal oldja meg e problémát. (A kiegészítő családtagok foglalkoztatását a kutatás során nem tekintettük részmunkaidős foglalkoztatásnak.) A kisvállalkozók csak indokolt esetben vesznek fel alkalmazottat, de legtöbbször teljes munkaidős dolgozót.

Azokban a szakmákban, ahol nagymértékű a forgalom éven belüli szezonális hullámzása, ott a kiskereskedők a többletfeladatokat a többfunkciós munkakörök miatt inkább teljes munkaidős idény-, illetve szezonális foglalkoztatással oldják meg, mint részmunkaidővel. A munkavállalók motivációját erőteljesen csökkenti az, hogy az alacsony műszaki-technikai fejlettségi szint miatt intenzív, nehéz fizikai munkát követelnek meg a részmunkaidősöktől. A fizikailag alkalmas jelentkezők viszont az alacsony bér miatt nem vállalják a részmunkaidőt.

A kiskereskedők számának robbanásszerű növekedése a kisméretű boltok közötti éles versenyhez vezetett: a kis üzletekben megnőtt a szerepe a vevőkkel foglalkozni tudó, folyamatosan jelen lévő, teljes munkaidős, a bolt profiljának megfelelő speciális szakudású dolgozóknak. Ezért ha egy kiskereskedő alkalmazott felvételére szánja el magát, akkor számára fontos, hogy folyamatosan jelen lévő, teljes munkaidős dolgozót vegyen fel. Az alkalmazott áruval, anyaggal gazdálkodik, pénzt kezel, sokfunkciós munkakört tölt be. Ilyen esetben könnyebb egy teljes munkaidős dolgozó ellenőrzése, elszámoltatása, mint egy olyan részmunkaidősé, amelynek az üzlethez való kötődése nagyon kicsi vagy teljesen hiányzik.

A kiegészítő családtagok mellett tehát elsősorban a teljes munkaidős dolgozók foglalkoztatása jellemző. A munkaviszony létesítésekor „átalánymegállapodást” kötnek, amely mind a bér, mind pedig a munkaidőre kiterjed. Ez azt jelenti, hogy a munkaszerződésben a lehető legalacsonyabb bért – általában a minimálbért –, a munkaidő tekintetében a törvény által előírt (8 óra/nap, 40 óra/hét) mértéket rögzítik, miközben ezektől a gyakorlatban eltérnek. A valóságban a munkaidő teljes egészében a nyitva tartási idő függvénye, elérheti a napi 12 órát vagy a heti 55-60 órát is, mivel az erősödő verseny egyre több kiskereskedőt arra kényszerít, hogy növelje a nyitva tartást. A túlmunka ellentételezése egy „megállapodásos” átalánybér, amelyet „zsebből” fizet a kiskereskedő.

Jellemző sajátosság a részmunkaidősök feketefoglalkoztatása. Az interjúk egyértelműen arra utalnak, hogy a részmunkaidő tekintetében döntően a feketefoglalkoztatás helyettesíti a legális. Egy interjúalany szerint ott, ahol alkalmaznak részmunkaidőst, azt 90 százalékban „feketén” teszik. Egy másik interjúalany szerint ha a valóság megjelenne a statisztikákban, akkor a kiegészítő családtagok és a részmunkaidősök együttes részaránya meghaladná az 50 százalékot. A néhány alkalmazottat foglalkoztató üzletekben is megfigyelhető időnként a legális részmunkaidős foglalkoztatás, elsősorban azonban a forgalomtól független munkakörökben (például biztonsági őr, adminisztrátor, takarítónő).

A részmunkaidő alkalmazásának két alapvető típusa

Célszerű megkülönböztetni azt az esetet, amikor a részmunkaidős státus *új munkahely létesítésével* jön létre, attól az esttől, amikor a meglévő *teljes munkaidős állást alakítják részmunkaidőssé*. Mind az európai unióbeli, mind a vizsgálatba bevont hazai vállalatok tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a kereskedelemben a részmunkaidő arányának nagyobb arányú növelése döntően nem új munkahelyek megteremtésével jön létre, hanem a foglalkoztatási szerkezet változtatásával. Külön vizsgáljuk azt az esetet, amikor a teljes munkaidős állások részmunkaidőssé alakítása a munkáltató kezdeményezése alapján következik be, attól az esettől, amikor a munkavállaló saját kérésére lesz részmunkaidős státusú alkalmazottá.

A részmunkaidő bővítése a munkáltatók kezdeményezésére. Számos oka lehet annak, hogy a munkáltató kezdeményezi a foglalkoztatási szerkezet nagyobb arányú változtatását: a vállalat erős versenyhelyzetbe kerül, stagnál vagy csökken a forgalom volume-ne, és ezért szükségessé válik a racionalizálás; a külföldi tulajdonos a külföldi hálózatban alkalmazott termelékenységi és létszám-hatékonysági mutatókat ír elő a menedzsment részére; a tulajdonosok egy része a menedzsmentre bízta a racionalizálás módját; a tulajdonos szorgalmazza a részmunkaidő bővítését.

A felmérés tapasztalatai alapján a vállalatok többsége a racionalizálást még ma is úgy oldja meg, hogy leépítésekkel csökkenti a bérköltséget, minimalizálja a létszámot, és a megmaradó teljes munkaidős dolgozókat a már tárgyalt hagyományos munkaszervezési módok keretében foglalkoztatja. Ugyanakkor tendencia az is, hogy főként a nagyvállalatoknál a racionalizálásban növekszik a részmunkaidő szerepe.

Erős piaci versenyben a nagyobb vállalatok egyre növekvő hányada a forgalmi hullámzásokhoz a részmunkaidő alkalmazásával igazodik. A racionalizálás során ezt az igazodást a vállalatok a foglalkoztatás szerkezet-váltáson alapuló részmunkaidő-bővítéssel, a meglévő dolgozókra építve könnyebben meg oldják meg, mint új részmunkaidősök felvételével.

A nagy hálózatok menedzsmentje a racionalizálás során a boltok részére létszám- vagy termelékenységi normatívákat állapít meg, annak keretein belül a boltvezető hatásköre, hogy a helyi sajátosságokhoz igazodóan milyen módszert alkalmaz: elbocsátást, részmunkaidőssé történő átsorolást vagy a kettő kombinálását.

A foglalkoztatási szerkezet változtatásának másik módszere az, hogy amennyiben a racionalizálásra kijelölt boltban felszabadul egy teljes munkaidős hely, akkor részmunkaidős dolgozót vesznek fel. Az üzletláncoknál ezt a módszert nemcsak a nagyobb egységekben, hanem a viszonylag kisebb, 10-20 fős boltoknál is alkalmazzák.

Nem terjedt még el Magyarországon az módszer, amikor a dolgozók egy része az alacsonyabb forgalom idején (főleg az első negyedévben) részmunkaidősként, forgalmi csúcsok idején (főként decemberben) teljes munkaidősként dolgozik.

A boltok közötti átcsoportosításokkal kombinált részmunkaidő alkalmazása a nagy hálózattal rendelkező vállalatoknál volt megfigyelhető. Ennek lényege az, hogy azokból a kisebb boltokból, ahol stagnál vagy csökken a forgalom, teljes munkaidős dolgozót áthelyeznek a vállalat más egységébe, és helyettük részmunkaidősöket vesznek fel.

Részmunkaidő alkalmazása a teljes munkaidős dolgozók kérésére. A részmunkaidő bővülését akadályozó, márt tárgyalt tényező, hogy a forgalom hullámszerűsége miatt eltérnek a munkáltatói és a munkavállalói érdekek. Ennek ellenére sok olyan vállalati példa van, amikor a meglévő részmunkaidős állások vagy azok egy része a teljes munkaidős dolgozók kérésére valósul meg, tehát ők kérik az átsorolásukat. A dolgozók kérelmeket általában családi körülményeikre vagy egyéni problémájukra hivatkozva nyújtják be. Mivel a kereskedelmi hálózatokban dolgozók többsége nő, a leggyakoribb a gyermeknevelésre való hivatkozás. Mások munka melletti tanulás miatt szeretnének rész- munkaidőben dolgozni.

A kérelmezők döntő többsége csak ideiglenesen kíván részmunkaidőben dolgozni. A vállalatok általában a törzsgárdához tartozó, jól dolgozó, régi alkalmazottak esetében támogatják a dolgozói kéréseket, sokszor méltányossági alapon. A kisgyermekes nők esetében a minőségi munkaerő megtartása érdekében, a továbbtanulást pedig akkor, ha a magasabb képzettség előnyös a vállalatnak is. Nem igen kívánnak családi problémákkal küszködő kisgyermekes nőket alkalmazni rész- munkaidőre.

A munkavállalói kezdeményezésű átsorolások során általában kompromisszum születik, mindkét fél enged az igényéből. Például a munkavállaló szombat délelőtti műszakot vagy a hét egyes napjaiban rugalmasabb beosztást, sőt, olyan eset is van, hogy a

egyes napokon két műszakot is vállal. Általánosan elmondható, hogy az átsorolások miatt keletkező többletfeladatokat vagy a többi vállalati dolgozó látja el, vagy átcsoportosításokat hajtanak végre, de nem jellemző új dolgozók felvétele.

A tapasztalatok alapján a részmunkaidős foglalkoztatás nem, vagy csak kismértékben tekinthető a munkahely-teremtés eszközeként, mivel a nagymértékű bővülés nem a foglalkoztatottsági szint bővülésén, hanem döntően a foglalkoztatási szerkezet változtatásán alapul. Az ilyen bővülésnek munkahely-megtartó, illetve a létszámleépítéssel járó racionalizálás esetén az elbocsátások mértékét csökkentő szerepe van.

Hivatkozások

- AJÁNLÁS [1994]: 182. ajánlás. A részmunkaidős foglalkoztatásról szóló ajánlás, amelyet a Nemzetközi Munkaügyi Konferencia Genfben 1994. június 24-én, a 81. ülészakán elfogadott.
- BÉHM IMRE [1999]: Feketekereskedelem a magyar gazdaságban. Pénzügyi Szemle, 9. sz. 824–836. o.
- EC [1998]: Employment and Employment Creation in the European Commerce sector. Summary Report. European Commission, Brüsszel.
- EGYEZMÉNY [1994]: 175. Egyezmény. Nemzetközi Munkaügyi Konferencia Genfben 1994. június 24-én megtartott 81. ülésén elfogadott egyezmény a részmunkaidős munkáról.
- EK [1995]: Helyi fejlesztési és foglalkoztatási kezdeményezések. Vizsgálat az Európai Unióban. Európai Közösség.
- EUROPEAN FRAMEWORK... [1997]: European Framework Agreement on Part-time Work.
- FREY MÁRIA [1998]: Munkaerő-csökkentés és -flexibilizálás Magyarországon, 1998. Munkaügyi Kutató Intézet, Budapest.
- FREY MÁRIA–GERE ILONA [1994a]: A részmunkaidős foglalkoztatás a munkavállalók szemszögéből. Munkaügyi Szemle, 4. sz. 8–14. o.
- FREY MÁRIA–GERE ILONA [1994b]: Részmunkaidős foglalkoztatás – a kihasználatlan lehetőség. Közgazdasági Szemle, 9. sz. 784–800. o.
- GFK [1998]: Kereskedői megkérdezés a nyitva tartásról. GFK Hungária Piackutató Intézet, Budapest.
- INTEGRÁCIÓS STRATÉGIAI MUNKACSOPORT [1997]: Az atipikus foglalkoztatási formák. Európai Tükör. Műhelytanulmányok.
- KSH [1999]: Kiskereskedelmi és vendéglátó hálózat, 1999. június 30. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- LAKY TERÉZ [2000]: Az atipikus foglalkozásokról. A Gazdasági Minisztérium megbízásából készített tanulmány.
- OKSZ [1997]: Zöld könyv a kereskedelemről. Országos Kereskedelmi Szövetség, Az Európai Bizottság 2/1977. bulletinjének melléklete.
- RÉSZMUNKAIIDŐS FOGLALKOZTATÁS ... [1979]: Részmunkaidős foglalkoztatás a kereskedelemben. Belkereskedelmi Kutató Intézet, Budapest.
- SERES ANTAL [1997]: A bevásárlóközpontok és a diszkontértékesítés szerepe a hazai kereskedelemben. Az MTA Ipar- és Vállalatgazdaság-kutató Intézete, Budapest.
- SERES ANTAL [1999]: Részmunkaidős foglalkoztatás a kereskedelemben. Közös a jövő munkaheleiért Alapítvány, Budapest.
- SERES ANTAL [2000]: Foglalkoztatás a kereskedelemben. Országos Munkaügyi Kutató és Módszertani Központ, Budapest.